

Mr. L.J.A. Pieterse
Mr. drs. M.A. Schreinemachers

Herziening in belastingzaken

*Een analyse van de (on)mogelijkheden van herziening
van rechterlijke uitspraken*

4e herziene druk

 Wolters Kluwer

Deventer – 2020

VOORWOORD

Voorwoord bij de eerste druk

“Zou je je kunnen voorstellen dat geleerde rechters wordt gevraagd, of een twijfel redelijk of onredelijk is? Er zijn gevallen waarin twijfelen onredelijk is, andere echter, waarin het logisch onmogelijk schijnt te zijn. En daartussen schijnt er geen duidelijke grens te zijn.” Een intrigerende en, in het kader van deze brochure tot de verbeelding sprekende overweging van een befaamde twintigste-eeuwse denker.¹ Deze passage verwoordt op rake wijze, om zo te zeggen, de ‘intrige’ waar een rechter mee te kampen heeft als hij moet oordelen over een verzoek tot herziening van een in een belastingzaak gewezen rechterlijke uitspraak die in principe onherroepelijk is geworden.

Redelijke en logische twijfel

In belastingzaken beschikt de rechter – sinds het einde van de vorige eeuw – over de bevoegdheid om een door hem gewezen onherroepelijk geworden uitspraak te herzien. Een partij, die zijn reguliere rechtsmiddelen heeft uitgeput of onbenut gelaten, moet de rechter dan wel een novum presenteren dat bij hem – enigszins vrij gezegd – ‘redelijke en logische twijfel’ doet rijzen aan zijn (oorspronkelijke) uitspraak (art. 8:88 Awb²). Over de mogelijkheid om herziening te vragen, een fenomeen dat appelleert aan het rechtsgevoel en de rechtvaardigheid, is weliswaar het nodige geschreven, maar een systematische weergave van de materie is niet beschikbaar. Deze brochure tracht in die lacune te voorzien door de contouren van het bijzondere rechtsmiddel herziening in beeld te brengen. Daarbij hebben wij rijkelijk geput uit de rechtspraak, ook die in het kader van het algemene bestuursrecht is geweest, al hebben wij niet naar volledigheid gestreefd. Dat nu alles over de (on)mogelijkheden van herziening in belastingzaken is gezegd, is (dan ook) een illusie die wij niet koesteren. Wat dat betreft geldt ook hier het paradoxale, maar niet minder ware woord van Paul Valéry: wat af is, is niet gemaakt.

Appel op het rechtsgevoel

Wel hebben wij ernaar gestreefd om het geldende recht, dat nog volop in ontwikkeling is, en het wenselijke recht zo goed mogelijk van elkaar te onderscheiden. Ook

Evaluatie

- 1 De geciteerde – door Sybe Terwee vertaalde – passage is van de hand van Ludwig Wittgenstein en postuum uitgegeven. Het boek waarin deze ‘notities’ zijn opgenomen is getiteld: *Over zekerheid*, Meppel/Amsterdam: Boom juridisch 1988, p. 109.
- 2 Op 24 juli 2010 is bij de Tweede Kamer een wetsvoorstel ingediend (Wet aanpassing bestuursprocesrecht; *Kamerstukken II* 2009/10, 32 450, nr. 1-2) waarin wordt voorgesteld om de herzieningsbepaling, onder vernummering van art. 8:88 Awb tot art. 8:119 Awb, aan te vullen met bepalingen inzake het griffierecht; zie verder paragraaf 3.3.3 alsmede de bijlage ‘relevante wetteksten’.

om die reden hebben wij enkele evaluerende opmerkingen en onze bevindingen en aanbevelingen in een afzonderlijk hoofdstuk ondergebracht.

De brochure is voorzien van een jurisprudentie- en een trefwoordenregister, die het navigeren voor de lezer gemakkelijker maken en de toegankelijkheid van de brochure vergroten. Ook is een bijlage opgenomen. Daarin zijn de teksten van enkele (relevante) wettelijke bepalingen te vinden.

Een publicatie, hoe bescheiden van aard dan ook, komt nooit zonder hulp van anderen tot stand. Wij noemen hier alleen Maarten Feteris die bereid was te reflecteren op de inhoud van deze brochure zoals wij die aanvankelijk voor ons zagen.

30 september 2010,
Rens Pieterse en Maarten Schreinemachers

Voorwoord bij de tweede druk

In de tweede druk van deze brochure is de relevante rechtspraak en literatuur verwerkt die sinds het uitkomen van de eerste druk is verschenen. De Wet aanpassing bestuursprocesrecht³ heeft ertoe geleid dat de herzieningsbepaling sinds 1 januari 2013 in art. 8:119 Awb is te vinden.⁴ Deze bepaling is “technisch aangepast aan de nieuwe terminologie en systematiek”.⁵ Tevens is de herzieningsbepaling uitgebreid met twee nieuwe leden die handelen over de heffing en teruggave van griffierecht. Ook daaraan besteden wij in deze druk aandacht.⁶ De opzet van de brochure is ongewijzigd. Ook het karakter ervan is behouden gebleven: wij beogen een overzicht te geven van het bijzondere rechtsmiddel herziening in belastingzaken. Maarten Feteris was ook bij de totstandkoming van deze tweede druk zo vriendelijk om het manuscript door te nemen.

De stof is bijgewerkt tot 2 april 2013.

Voorwoord bij de derde druk

Sinds het verschijnen van de vorige druk zijn goede resultaten geboekt bij het bereiken van meer rechtseenheid in het bestuursprocesrecht. Dat is mede te danken aan de samenwerking van de hoogste bestuursrechters in de Commissie rechtseenheid bestuursrecht.⁷ Als uitvloeisel daarvan, heeft een grote kamer van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna ook: ABRvS) op

³ *Stb.* 2012, 682.

⁴ Tot 1 januari 2013 was de herzieningsbepaling neergelegd in art. 8:88 Awb. Dit artikel blijft nog wel van toepassing op een verzoek tot herziening van een vóór 1 januari 2013 bekendgemaakte uitspraak (art. 1 lid 1 onderdeel c van het overgangsrecht Wet aanpassing bestuursprocesrecht, *Stb.* 2012, 682).

⁵ *Kamerstukken II* 2009/10, 32 450, nr. 3, p. 67.

⁶ Zie daarover paragraaf 3.3.3.

⁷ Deze commissie bestaat uit leden van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, de Hoge Raad, de Centrale Raad van Beroep en het College van Beroep voor het bedrijfsleven en komt geregeld bij elkaar. “In deze commissie worden eenduidige afspraken gemaakt over het bereiken van meer rechtseenheid.” (Jaarverslag Raad van State 2014, p. 64).

28 januari 2015 uitspraak gedaan over de termijn waarbinnen herziening van een uitspraak kan worden gevraagd.⁸ De Hoge Raad en later de Centrale Raad van Beroep hebben zich aangesloten bij de lijn die in deze uitspraak is uitgezet (zie par. 3.3.4). Deze en andere relevante nieuwe rechtspraak wordt behandeld in de derde, geheel herziene druk van deze brochure. Verder is de literatuur verwerkt die sinds de vorige druk is verschenen. De opzet van de brochure is ongewijzigd gebleven.

De kopij is bijgewerkt tot 18 mei 2015.

Voorwoord bij de vierde druk

Onze interesse voor het onderwerp herziening van rechterlijke uitspraken is niet verflauwd. Periodiek flakkert zij zodanig op dat we aanleiding zien deze fiscale brochure te actualiseren. De ontwikkelingen die zich de afgelopen jaren op het terrein van de herziening hebben voorgedaan, hebben we verwerkt in deze vierde druk. Dat geldt ook voor de rechtspraak die betrekking heeft op zogenoemde andere vormen van 'herziening', zoals herstel van fouten in rechterlijke uitspraken (zie par. 5.2 en 5.3). Ook deze actualiteiten bleken goed in te passen in de bestaande structuur, zodat de opzet van de brochure ongewijzigd kon blijven.

De kopij is bijgewerkt tot 30 september 2020.

8 ABRvS 28 januari 2015, AB 2015/108.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord / V

Lijst van gebruikte afkortingen / XIII

Opzet brochure / XV

HOOFDSTUK 1

Inleiding / 1

- 1.1 Begrip 'herziening' / 1
- 1.2 Herziening avant la lettre / 2
- 1.3 Herziening: (on)wenselijk? / 3
- 1.4 Ontstaan van de herzieningsmogelijkheid in belastingzaken / 4
- 1.5 Herzieningsregeling in kort bestek / 5
 - 1.5.1 Voorwaarden herziening / 5
 - 1.5.2 Doel en strekking / 6
 - 1.5.3 Invoering: onmiddellijke werking / 8
- 1.6 Herziening in relatie tot andere rechtsmiddelen / 8
- 1.7 Herziening in andere rechtsgebieden / 10
 - 1.7.1 Herziening in civiele zaken / 10
 - 1.7.2 Herziening in strafzaken / 13
 - 1.7.3 Interne rechtsvergelijking / 17

HOOFDSTUK 2

Gronden voor herziening / 19

- 2.1 Inleiding / 19
- 2.2 Feiten of omstandigheden / 19
 - 2.2.1 Plaatsgevonden vóór de uitspraak / 22
 - 2.2.2 Bij verzoeker vóór de uitspraak niet bekend / 24
 - 2.2.3 Tot een andere uitspraak zouden hebben kunnen leiden / 26
- 2.3 Jurisprudentie Hof van Justitie of EHRM / 29
 - 2.3.1 Nationaal recht / 29
 - 2.3.2 Europees recht / 29

HOOFDSTUK 3

Procedurele aspecten van herziening / 33

- 3.1 Inleiding / 33
- 3.2 Van welke uitspraken is herziening mogelijk? / 33
 - 3.2.1 Uitspraak op wrakingsverzoek / 34
 - 3.2.2 Uitspraak op verzet / 35
 - 3.2.3 Uitspraak rechtbank / 36
 - 3.2.4 Uitspraak gerechtshof / 37
 - 3.2.5 Uitspraak Hoge Raad / 39
 - 3.2.6 Mondelinge uitspraak / 41
 - 3.2.7 Tussenuitspraak / 42
 - 3.2.8 Uitspraak op verzoek om voorlopige voorziening / 44
 - 3.2.9 Uitspraak op herzieningsverzoek / 45
- 3.3 Herzieningsverzoek / 47
 - 3.3.1 Wie kan om herziening verzoeken? / 47
 - 3.3.2 Bij welke instantie? / 49
 - 3.3.3 Formele eisen herzieningsverzoek / 50
 - 3.3.4 Termijn voor indiening verzoek / 52
 - 3.3.5 Herhaald verzoek tot herziening / 55
 - 3.3.6 Schorsende werking herzieningsverzoek / 56
 - 3.3.7 Verbod van reformatio in peius / 56
- 3.4 Herziening versus navordering of naheffing / 57
- 3.5 De gewone behandeling van het verzoek / 59
 - 3.5.1 Samenstelling van de kamer / 59
 - 3.5.2 Vooronderzoek en onderzoek ter zitting / 60
 - 3.5.3 Uitspraak / 61
 - 3.5.4 Proceskosten / 63
- 3.6 Versnelde behandeling / 64
- 3.7 Vereenvoudigde behandeling / 64
- 3.8 Voorlopige voorziening / 65

HOOFDSTUK 4

Rechtsmiddelen tegen herzieningsuitspraak / 67

- 4.1 Inleiding / 67
- 4.2 Hoger beroep / 67
- 4.3 Beroep in cassatie / 68
- 4.4 Verzet / 70
- 4.5 Herziening / 70

HOOFDSTUK 5

Andere vormen van 'herziening' / 71

- 5.1 Inleiding / 71
- 5.2 Vervallenverklaring van een rechterlijke uitspraak / 71

- 5.3 Rectificatie van rechterlijke uitspraken / 74
- 5.4 Ambtshalve vermindering / 78
 - 5.4.1 Reikwijdte bevoegdheid / 78
 - 5.4.2 Beroep op de rechter? / 80

HOOFDSTUK 6

Evaluatie en bevindingen / 83

- 6.1 Inleiding / 83
- 6.2 Gronden voor herziening / 84
- 6.3 Procedurele aspecten van herziening / 84
- 6.4 Rechtsmiddelen tegen herzieningsverzoek / 86
- 6.5 Andere vormen van 'herziening' / 86
- 6.6 Bevindingen / 87

Bijlage: relevante wetteksten / 89

Jurisprudentieregister / 93

Trefwoordenregister / 103

HOOFDSTUK 1

Inleiding

1.1 Begrip 'herziening'

Een begrip beoogt samenhang vast te stellen tussen verschijnselen van verwante aard. Er zijn begrippen waarvan de contouren zich niet – onmiddellijk – scherp aftekenen, maar herziening behoort beslist niet tot die categorie. Het begrip 'herziening' zal naar onze indruk niet snel voorstellingen en betekenis mogelijkheden oproepen die buiten de eigenlijke, in het juridische discours gebruikelijke reikwijdte ervan zullen liggen. Die voorstellingen en associaties zullen vooral verband houden met het buitengewone rechtsmiddel herziening zoals dat in het strafprocesrecht van kracht is; niet in de laatste plaats omdat verschillende spraakmakende zaken op dat terrein breed zijn uitgemeten in de landelijke media. Wat hiervan zij, een zeer ruime – in de literatuur geponeerde – definitie van herziening is: het herstellen van rechterlijke uitspraken die formele rechtskracht hebben verkregen.¹ Deze definitie is evenwel dermate ruim dat zij ook de mogelijkheid inclusief een rechterlijke uitspraak te herstellen die het gevolg is van een onjuiste interpretatie van het recht, bijvoorbeeld naar aanleiding van een arrest van het EHRM, dat nieuwe inzichten biedt. Een definitie die beperkter is en doet uitkomen dat een rechterlijke uitspraak (alleen) niet meer houdbaar is in het licht van aangevoerde nova, dat wil zeggen feiten of omstandigheden die onbekend waren ten tijde van het doen van de uitspraak, is – in belastingzaken – bevredigender en juist. Herziening kan daarom treffender worden omschreven als: het wijzigen in de zin van herstellen van een rechterlijke uitspraak die onherroepelijk is geworden, dat wil zeggen formele rechtskracht heeft gekregen, op grond van na de uitspraak aan het licht gekomen feiten of omstandigheden die, waren zij eerder bekend geweest, tot een andere beslissing zouden hebben kunnen leiden.² Deze definitie doet recht aan wat herziening in belastingzaken is. De wet heeft – technisch gezien – de gronden voor herziening evenwel zo afgebakend dat zij slechts mogelijk is op grond van feiten of omstandigheden, voorgevallen vóór de (oorspronkelijke) uitspraak, die toen bij de verzoeker niet bekend waren, noch redelijkerwijs konden zijn en die, waren ze de rechter eerder bekend, tot een andere uitspraak zouden hebben kunnen leiden (art. 8:119 lid 1 Awb).

**Betekenis-
mogelijkheden**

**Zeer ruime
definitie**

**Doorbreking
formele rechts-
kracht**

1 Vgl. J.A. Smit, 'Waarom bestaat er eigenlijk geen herzieningsmogelijkheid in het belastingprocesrecht?', *WFR* 1988/5809, par. 2.

2 Een vergelijkbare definitie is te vinden in: *Algemene bepalingen van administratief recht. Rapport van de commissie inzake algemene bepalingen van administratief recht*, Alphen aan den Rijn: H.D. Tjeenk Willink 1984, p. 456.

1.2 Herziening avant la lettre

Wet ARB: geen herziening mogelijk

Onder vigeur van de voorganger van de Awb, de Wet ARB,³ bestond de mogelijkheid om herziening van een onherroepelijk geworden uitspraak te vragen niet,⁴ “ook niet in de vorm van een herhaald beroep in cassatie”, aldus de Hoge Raad in een arrest dat hij in 1975 heeft gewezen.⁵ Wie om herziening verzocht, werd niet-ontvankelijk verklaard, omdat het rechtsmiddel herziening, zoals de Hoge Raad dat formuleerde, “niet voorzien is” in de Wet ARB.⁶ Dat onder de Wet ARB de procesgang bewust was neergelegd in een soepele regeling, die zich gemakkelijk zou kunnen aanpassen aan procesrechtelijke ontwikkelingen in naastgelegen rechtsgebieden, kon de Hoge Raad niet op andere gedachten brengen. Het door de wetgever ontwikkelde stelsel van belastingprocesrecht liet niet toe het rechtsmiddel rekest civiel⁷ uit het gebied van de burgerlijke rechtsvordering in het belastingprocesrecht begrepen te achten. De Hoge Raad achtte het (kennelijk) niet haalbaar om herziening te introduceren zonder dat daarvoor een uitdrukkelijke basis in de wet te vinden is.⁸ Ook onder de procedurele regels zoals die golden voordat de Wet ARB in werking trad, oordeelde de Hoge Raad al dat in belastingzaken het rekest civiel niet openstaat: noch tegen uitspraken van de (toenmalige) raden van beroep voor de directe belastingen, noch tegen arresten van de Hoge Raad.⁹

Navorderen versus ambtshalve verminderen

In zijn conclusie voor het zojuist aangehaalde arrest van de Hoge Raad uit 1975,¹⁰ noemde A-G Van Soest het ontbreken van de mogelijkheid tot herziening ‘rationeel’, omdat met nieuwe feiten rekening kan worden gehouden in het administratieve stadium van de belastingheffing.¹¹ Zo kan, zo betoogde hij, de inspecteur navorderen, indien hij tenminste beschikt over een nieuw feit (art. 16 AWR). Het is – anderszijds – de belastingplichtige die, indien zich nieuwe feiten of omstandigheden aandienen, de inspecteur kan verzoeken om een onherroepelijk vaststaande aanslag te verminderen (art. 65 AWR);¹² een vorm van herziening avant la lettre. Daaruit trok hij de conclusie dat “het probleem van de herziening wegens nova in het formele belastingrecht (...) door de wetgever onder ogen [is] gezien en geregeld. Daargelaten of deze regeling in alle opzichten volkomen bevredigend

3 Wet van 17 mei 1956, *Stb.* 1956, 323.

4 HR 4 oktober 1974, *BNB* 1974/285.

5 HR 7 februari 1975, *BNB* 1975/68, betreffende een ‘revisieverzoek’; in gelijke zin: HR 19 november 1976, *BNB* 1977/138B. Zie voorts: HR 24 februari 1995, *BNB* 1995/263.

6 Zie bijv. HR 4 oktober 1974, *BNB* 1974/285.

7 Zie over dit aan het Franse recht ontleende rechtsmiddel het proefschrift van Th.B. Ten Kate, *Het request-civiel* (diss. Groningen), Groningen: Wolters 1962.

8 De Kroon (zie par. 1.5.1) heeft herziening als hier bedoeld wél zonder wettelijke basis in haar jurisprudentie aanvaard; zie *Gst.* 1964/5781 en 5782. Ook de notariële tuchtrechter heeft het bestaan van het rechtsmiddel herziening aangenomen, hoewel een uitdrukkelijke basis daarvoor ontbreekt. Zie daarover: B.C.M. Waaijer, ‘Het rechtsmiddel herziening in het tuchtrecht: Voort met de Kaderwet Tucht(proces)recht voor vrije beroepen!’, *WPNR* 2012/6927, par. 3.

9 HR 6 januari 1932, *NJ* 1932, p. 346.

10 HR 7 februari 1975, *BNB* 1975/68.

11 Conclusie A-G Van Soest voor HR 7 februari 1975, *BNB* 1975/68.

12 Zie paragraaf 5.4.

is, zij biedt geen ruimte voor toepassing daarnaast van voorzieningen die de wet niet uitdrukkelijk toekent.”

1.3 Herziening: (on)wenselijk?

In 1988 heeft Smit een krachtig pleidooi voor de introductie van herziening in belastingzaken gehouden.¹³ Hij betoogde onder meer dat een herzieningsregeling een eis van de redelijkheid is en dat de rechtsbeschermingsgedachte die eigen is aan het belastingprocesrecht noopt tot een dergelijke voorziening. Bovendien valt, aldus de auteur, niet in te zien op grond van welke voor het belastingprocesrecht geldende specifieke kenmerken een herzieningsregeling minder gewenst zou zijn dan in vergelijkbare velden van het algemene bestuursrecht, waar in die tijd al wel herziening mogelijk was (zie par. 1.4). Maar niet iedereen was daardoor overtuigd. Enkele jaren later is in de literatuur betoogd dat het invoeren van de mogelijkheid van herziening ‘niet wenselijk’ is, omdat het fiscale recht behoort tot het economisch ordeningsrecht waarvoor geldt dat er op korte termijn zoveel mogelijk zekerheid moet bestaan over de bestuursrechtelijke rechtsbetrekkingen.¹⁴ Bovendien werd daarbij van belang geacht dat een uitspraak van de belastingrechter, anders dan die van de algemene bestuursrechter, in cassatie kan worden aangevochten, al moet worden gezegd dat die rechtsgang niet kan leiden tot een hernieuwde beoordeling van de feiten. Verder werd gemeend dat het niet de taak van de rechter is om met behulp van nieuwe feiten de financiële verhouding tussen inspecteur en belastingplichtige vast te stellen. Daar kan tegenin worden gebracht dat die verhouding in (hoger) beroep wel door de rechter wordt vastgesteld, ook als nieuwe feiten worden gepresenteerd, omdat hij dan doet wat de inspecteur had behoren te doen. We zijn (derhalve) niet overtuigd door deze argumenten en menen dat – onder voorwaarden – vitale fouten in een proces, leidend tot een onjuiste uitspraak, behoren te kunnen worden hersteld, ook nadat de uitspraak onherroepelijk is geworden. Het meest principiële argument, zoals J.A. Smit dat noemde, dat pleit voor de mogelijkheid van herziening is wel “dat het in stand houden van een onrechtvaardige beslissing nooit een eis van het recht kan zijn en evenmin door de rechtszekerheid kan worden gevorderd”.¹⁵ Maar die eis relativeerde hij in zoverre dat “de onherroepelijkheid van het rechterlijke gewijsde, een eis van rechtszekerheid, meebrengt dat een zeer terughoudend gebruik” van de mogelijkheid van herziening moet worden gegarandeerd. Het komt dus aan op een afweging tussen het belang van de rechtsbescherming en het streven naar materiële waarheidsvinding enerzijds en het belang van de rechtszekerheid anderzijds.

Redelijkheid en rechtsbeschermingsgedachte

Economisch ordeningsrecht

Herstel vitale fouten

Opmerking verdient ten slotte dat een vorm van herziening die door de rechter kan worden uitgesproken, doorgaans meer rechtsbescherming biedt dan (vormen

Meer rechtsbescherming

13 J.A. Smit, ‘Waarom bestaat er eigenlijk geen herzieningsmogelijkheid in het belastingprocesrecht?’, *WFR* 1988/5809, par. 4.3.

14 R.M.P.G. Niessen-Cobben, *Behoorlijk fiscaal procesrecht* (diss. Amsterdam), Arnhem: Gouda Quint 1995, p. (206 en) 207.

15 J.A. Smit, ‘Waarom bestaat er eigenlijk geen herzieningsmogelijkheid in het belastingprocesrecht?’, *WFR* 1988/5809, par. 4.3.

van) ambtshalve vermindering.¹⁶ Tegengeworpen zou kunnen worden dat (ook) in andere gevallen deze vermindering, hoewel geformuleerd als een bevoegdheid, “gelet op de strekking van de regeling, in feite een verplichting [is] en zij door de Belastingdienst in de praktijk ook als zodanig [wordt] opgevat”.¹⁷ Dat laat evenwel onverlet dat de wet de belastingplichtige in die gevallen niet het *recht* op vermindering verleent, althans hij kan de weigering van de inspecteur om de verlangde vermindering (of teruggaaf) te verlenen, als gevolg van het – nog steeds bestaande – gesloten stelsel van rechtsbescherming, in beginsel niet door de rechter laten toetsen (zie daarover nader par. 5.4.2).¹⁸

1.4 Ontstaan van de herzieningsmogelijkheid in belastingzaken

Tweede tranche Awb

In het algemene bestuursrecht bestaat sinds 1 januari 1994 een bepaling die erin voorziet dat degenen die partij zijn geweest in een bestuursrechtelijke procedure om herziening kunnen vragen van een onherroepelijk geworden uitspraak. Op die datum is de procesgang in beroep, die is geregeld in hfdst. 8 Awb en tot stand gekomen is als onderdeel van de tweede tranche van de Awb, in werking getreden.¹⁹ Ook voor die tijd bestond in het – toen nogal versnipperde – bestuurs(proces) recht de mogelijkheid om onherroepelijk geworden (eind)uitspraken te herzien, al ontbrak het aan een algemene regeling. In verschillende wetten bestond een eigen regeling.²⁰ Maar de mogelijkheid om herziening van een onherroepelijke rechterlijke uitspraak te vragen is in belastingzaken een betrekkelijk nieuwe figuur. Om ‘duistere redenen’²¹ was zij daar tot in de jaren negentig van de vorige eeuw onbekend. Toen duidelijk werd dat het van de Awb afwijkende belastingprocesrecht (de Wet ARB) zijn langste tijd had gehad en hfdst. 8 Awb (ook) voor het belastingrecht zou gaan gelden, stuitte dat op verzet van de Unie van Waterschappen. Zij pleitte er in haar commentaar voor het herzieningsinstrument voor de waterschapsbelasting buiten toepassing te laten dan wel herziening aan een bepaalde termijn te verbinden, “omdat de waterschappen haar inkomsten vrijwel volledig verkrijgen uit de opbrengst van eigen belastingen en er op enig moment zekerheid moet bestaan over die belastingopbrengst”.²² De regering meende echter:

Lobby Unie van Waterschappen

“Ons uitgangspunt is dat er, afgezien van de hoogte van het griffierecht, geen procesrechtelijke verschillen moeten bestaan die hun grondslag vinden in de belastingsoort.

16 J.A.R. van Eijdsden, ‘Herziening van uitspraken in belastingzaken’, *WFR* 2002/6501, par. 2.

17 S.C.W. Douma e.a., *Algemene wet inzake rijksbelastingen*, Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 356.

18 Zie bijv. M.W.C. Feteris, *Hoe is het gesteld met de fiscale rechtsbescherming (Jan Giele-lezing 2008)*, Amersfoort: Sdu Fiscale & Financiële Uitgevers 2008, par. 3.2.2.

19 Wet van 16 december 1993, *Stb.* 1993, 650.

20 Een fraai overzicht wordt verschaft in de edities van *De Gemeentestem* van 20 en 27 maart 1964; zie *Gst.* 1964/5781 en 5782. Zie ook R.M.P.G. Niessen-Cobben, *Behoorlijk fiscaal procesrecht* (diss. Amsterdam), Arnhem: Gouda Quint 1995, p. 205 en 206 en A.Q.C. Tak, *Het Nederlands bestuursprocesrecht in theorie en praktijk, Deel II: Formeel procesrecht*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014, p. 2343.

21 A.Q.C. Tak, *Het Nederlands bestuursprocesrecht in theorie en praktijk, Deel II: Formeel procesrecht*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014, p. 2331.

22 *Kamerstukken II* 1996/97, 25 175, nr. 3, p. 18.

Dat betekent dat de mogelijkheid van herziening algemeen moet worden ingevoerd óf dat daarvan over de gehele linie moet worden afgezien. Wij zijn van oordeel dat de mogelijkheid van herziening in een modern bestuursprocesrecht niet kan worden gemist. Partijen dienen in de gelegenheid te zijn herziening van een onherroepelijke uitspraak te vragen indien deze uitspraak in het licht van nieuw gebleken feiten van vóór deze uitspraak geen stand meer kan houden.”²³

De herzieningsmogelijkheid werd ook van toepassing verklaard op uitspraken van de Hoge Raad (zie verder par. 3.2.5). Bij de Wet van 29 oktober 1998²⁴ is het toenmalige art. 8:88 (thans: art. 8:119) Awb voor het fiscale procesrecht gaan gelden, en wel per 1 september 1999. Bij deze wet heeft de herziening van het fiscale procesrecht haar beslag gekregen en is hfdst. 8 Awb van overeenkomstige toepassing verklaard op de fiscale procedure. Bij de herziening van het fiscale procesrecht is de Wet ARB ingetrokken.

Herziening van het fiscale procesrecht

1.5 Herzieningsregeling in kort bestek

De wetgever die de Awb heeft aangenomen, heeft gemeend dat herziening niet onder alle omstandigheden kans van slagen zou moeten hebben: alleen wegens – nauwkeurig omschreven – nova die zich met betrekking tot een onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak hebben voorgedaan, is in belastingzaken herziening mogelijk (par. 1.5.1). De gedachte achter de mogelijkheid om een onherroepelijk geworden uitspraak aan te tasten, is dat de feitelijke grondslag waarop een uitspraak is gebaseerd – naar later blijkt – ondeugdelijk kan zijn en dat er onder bepaalde voorwaarden aanleiding is herziening toe te staan (par. 1.5.2).

Ondeugdelijke feitelijke grondslag

1.5.1 Voorwaarden herziening

De wetgever heeft de lat voor herziening betrekkelijk hoog gelegd. Bij verzoekschrift moeten namelijk feiten of omstandigheden in stelling worden gebracht die:

- a) hebben plaatsgevonden vóór de uitspraak;
- b) bij de indiener van het herzieningsverzoek vóór de uitspraak niet bekend waren en redelijkerwijs niet bekend konden zijn; en
- c) indien ze bij de rechter eerder bekend waren geweest, tot een andere uitspraak zouden hebben kunnen leiden.

Cumulatieve voorwaarden

Deze voorwaarden hebben veel weg van de grond voor herziening zoals deze in het algemene bestuursrecht bestond voordat de Awb per 1 januari 1994 in werking trad,²⁵ zij het dat zij in verschillende wetten in steeds wat andere bewoordingen was neergelegd.²⁶ Die grond kwam globaal op het volgende neer: “nader gebleken feiten en omstandigheden die, waren zij eerder bekend geweest, tot een andere uitspraak zouden hebben kunnen leiden”.

²³ *Kamerstukken II* 1996/97, 25 175, nr. 3, p. 18-19.

²⁴ Wet van 29 oktober 1998 tot herziening van het fiscale procesrecht, *Stb.* 1998, 621.

²⁵ Wet van 4 juni 1992, *Stb.* 1992, 315.

²⁶ Zie bijv. de Ambtenarenwet 1929 (art. 112-114), de Wet ARB (art. 71-73), de Wet RvS (art. 61 en 120) en de Tijdelijke wet Kroongeschillen (art. 4).

Ook onder de huidige wet is herziening slechts mogelijk in uitzonderlijke gevallen: “De eerste twee [hiervoor onder a en b genoemde] eisen dammen de reikwijdte van de herzieningsmogelijkheid al fors in. De derde [onder c genoemde] eis maakt de marges nog smaller.”²⁷

**Geen verruiming
oude kaders**

Op een verruiming van de restrictieve oude kaders lijkt door de wettelijke redactie niet te zijn gemikt, zoals een (inmiddels emeritus) hoogleraar niet zonder ironie opmerkt.²⁸

1.5.2 Doel en strekking

**Modern
bestuursproces-
recht**

In de toelichting op het wetsvoorstel dat heeft geleid tot de Wet herziening fiscaal procesrecht²⁹ wordt – met recht – opgemerkt dat de mogelijkheid van herziening in een modern bestuursprocesrecht niet kan worden gemist (zie ook par. 1.4).³⁰ Aan de toelichting op dit wetsvoorstel ontleen we de volgende passage:

“Partijen dienen in de gelegenheid te zijn herziening van een onherroepelijke uitspraak te vragen indien deze uitspraak in het licht van nieuw gebleken feiten van vóór deze uitspraak geen stand meer kan houden. Nieuwe feiten die na de uitspraak opkomen en een ander licht op de zaak werpen kunnen niet tot herziening van de uitspraak leiden. Het rechtsmiddel kan evenmin worden gebruikt voor het herstellen van processuele misslagen. Dit betekent, zoals ook gemeld in de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel betreffende de Voltooiing eerste fase van de herziening van de rechterlijke organisatie (*Kamerstukken II 1991/92, 22 495, nr. 3, p. 160*), dat de mogelijkheden voor een succesvol gebruik van het middel van de herziening beperkt zijn.”³¹

**Processuele
misslag**

Een processuele misslag doet zich bijvoorbeeld voor als een stuk zodanig laat is ingezonden dat de rechter dat, gelet op de in artikel 8:58, eerste lid, Awb gestelde termijn, niet in zijn beoordeling heeft betrokken. Een verzoek tot herziening dat erop neerkomt dat zo'n stuk alsnog in de beoordeling moet worden betrokken, zal in principe worden afgewezen, omdat het “ziet op aspecten van procedurele aard en niet op feiten of omstandigheden in de zin van art. 8:88 [RP/MS: thans art. 8:119] Awb”.³²

**Heropening
debat?**

Het buitengewone rechtsmiddel herziening is evenmin gegeven om een partij de gelegenheid te bieden een geschil waarover bij rechterlijke uitspraak is beslist, naar aanleiding van die uitspraak opnieuw dan wel alsnog aan de rechter voor te leggen met als doel het reeds gevoerde debat te heropenen, nadat is gebleken dat de aangevoerde feiten en omstandigheden niet tot het gewenste resultaat hebben

²⁷ *Jaarverslag HR 2001/2002*, Den Haag: Hoge Raad der Nederlanden 2003, p. 34.

²⁸ A.Q.C. Tak, *Het Nederlands bestuursprocesrecht in theorie en praktijk, Deel II: Formeel procesrecht*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014, p. 2343.

²⁹ Wet van 29 oktober 1998, *Stb.* 1998, 621 (Wet herziening fiscaal procesrecht).

³⁰ *Kamerstukken II 1996/97, 25 175, nr. 3, p. 18-19.*

³¹ *Kamerstukken II 1996/97, 25 175, nr. 3, p. 18-19.*

³² CRvB 20 februari 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BC4803.

geleid.³³ De herzieningsprocedure kan er dus niet toe dienen dat, zonder dat sprake is van nova, de bewijskracht van door een van de partijen in de oorspronkelijke procedure aangevoerde stellingen nogmaals in overweging wordt genomen.³⁴ Het bijzondere rechtsmiddel is ook niet gegeven om een discussie over een uitspraak te openen, aldus de CRvB.³⁵ Het is evenmin bedoeld om het hoger beroep nog eens over te doen, zoals de ABRvS te kennen heeft gegeven.³⁶ Tijdens de parlementaire behandeling van de herziening van het fiscale procesrecht is erop gewezen dat herziening van onherroepelijke uitspraken weinig voorkomt, omdat de situaties waarin een partij behoefte heeft een verzoek tot herziening te doen zich niet vaak voor zullen doen:

“De voorwaarden waaronder de rechter de onherroepelijke uitspraak kan herzien, zijn strikt. Het moet immers gaan om feiten en omstandigheden die zich hebben voorgedaan vóór de uitspraak, bij de indiener van het verzoekschrift niet bekend waren en redelijkerwijs niet bekend konden zijn, en ten slotte tot een andere uitspraak zouden hebben kunnen leiden, indien deze feiten en omstandigheden eerder bij de rechter bekend waren geweest.”³⁷

De reikwijdte van art. 8:119 Awb wordt dus ‘aangegeven’ door deze voorwaarden, zo valt in de nota naar aanleiding van het verslag te lezen.³⁸ Daarin is ook tot uitdrukking gebracht dat feiten of omstandigheden die zijn voorgevallen na de – onherroepelijke – uitspraak (dus) nimmer tot herziening kunnen leiden. De conclusie dat “gevallen waarin het bestuursorgaan na herziening gehouden zal worden tot restitutie van hetgeen niet meer verschuldigd blijkt te zijn, (...) naar verwachting zeer schaars zullen zijn”, is dan ook geen gewaagde (meer). In dezelfde nota komt ook nog een andere betekenisvolle passage voor:

“Overigens kunnen naar onze mening aan het ontbreken van de absolute zekerheid dat een onherroepelijke uitspraak nimmer kan worden aangetast, geen argumenten worden ontleend om het instrument van herziening niet toe te passen op uitspraken omtrent geschillen over een belastingschuld. De voorziening zou niet aan het doel waarvoor zij in het leven is geroepen, kunnen beantwoorden, indien zij slechts zou kunnen worden ingeroepen binnen een bepaalde (...) termijn.”³⁹

Uit het voorgaande leiden we resumerend af dat de wetgever de zekerheid dat een onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak onaantastbaar is zwaar laat

**Schaarse
gevallen**

**Lites finiri
oportet**

33 Zie bijv. Cbb 22 juni 1999, AB 1999/375; ABRvS (vz.) 4 augustus 2000, AB 2000/351; CRvB 3 oktober 2003, JB 2003/351; ABRvS 13 april 2011, AB 2011/115, r.o. 2.7; ABRvS 18 december 2013, AB 2014/132, r.o. 2.2; CRvB 4 februari 2016, ECLI:NL:CRVB:2016:421, r.o. 3.2; ABRvS 6 november 2019, ECLI:NL:RVS:2019:3724 en ABRvS 6 mei 2020, ECLI:NL:RVS:2020:1186. Zie verder ook de rechtspraak die door R. Ortlep in voetnoot 59 op p. 519 van zijn studie wordt genoemd (*De aantasting van stabiele bestuursrechtelijke rechtsvaststellingen in het licht van het Unierecht*, Deventer: Kluwer 2011).

34 Hof Den Haag 24 november 2009, V-N 2010/20.1.3, r.o. 4.5.

35 CRvB 23 augustus 2011, ECLI:NL:CRVB:2011:BR6124, r.o. 3.3 en CRvB 8 januari 2013, ECLI:NL:CRVB:2013:BY8714, r.o. 3.3.

36 ABRvS 18 december 2019, ECLI:NL:RVS:2019:4255.

37 *Kamerstukken II 1997/98*, 25 175, nr. 5, p. 18 en 19.

38 *Kamerstukken II 1997/98*, 25 175, nr. 5, p. 19.

39 *Kamerstukken II 1997/98*, 25 175, nr. 5, p. 19.

wegen, maar onder nauwkeurig in de wet omschreven voorwaarden wenst los te laten. Het rechtsmiddel herziening strekt ertoe om een rechterlijke uitspraak die berust op een naderhand onjuist gebleken feitelijk uitgangspunt te redresseren.⁴⁰ De mogelijkheid om zo'n uitspraak aan te tasten die – naar later blijkt – berust op een ondeugdelijke feitelijke grondslag, vormt (daarmee) een uitzondering op het veelal als beginsel⁴¹ aangeduide adagium dat aan een procedure eens een einde moet komen: *lites finiri oportet*⁴². In zoverre staat de wet toe dat een inbreuk wordt gemaakt op de 'definitiviteit'⁴³ (als belangrijke karakteristiek) van een (onherroepelijke) rechterlijke uitspraak.

1.5.3 Invoering: onmiddellijke werking

Materieel terugwerkende kracht

De Hoge Raad heeft uit de parlementaire behandeling⁴⁴ afgeleid dat naar de bedoeling van de wetgever het op 1 september 1999 in werking getreden nieuwe fiscale procesrecht⁴⁵ – met inbegrip van de mogelijkheid herziening te vragen – van toepassing zou zijn op alle na genoemde inwerkingtredingsdatum in te dienen verzoeken tot herziening.⁴⁶ Naar het oordeel van de Hoge Raad heeft art. 8:88 (thans: art. 8:119) Awb (derhalve) onmiddellijke werking. Herziening kan dus ook worden verzocht met betrekking tot rechterlijke uitspraken die vóór de inwerkingtreding – per 1 september 1999 – van de wet zijn gedaan. De regeling die herziening mogelijk maakt heeft zodoende materieel terugwerkende kracht en zelfs naar het lijkt onbeperkt in de tijd (zie echter par. 3.3.4). Het resultaat waartoe de Hoge Raad komt is – wegens het ontbreken van (specifiek) overgangsrecht – juist, en ook bevredigend: herziening kan immers worden beschouwd als een extra middel van rechtsbescherming en daarom is er veel voor te zeggen dat daarvan meteen gebruik moet kunnen worden gemaakt.⁴⁷

1.6 Herziening in relatie tot andere rechtsmiddelen

Gewone rechtsmiddelen

De vraag naar de relatie tussen herziening en andere rechtsmiddelen is een interessante, en het zal dan ook niet verbazen dat deze in de rechtspraak verschillende

40 CRvB 19 november 1998, *RAwb* 1999/118 en CRvB 4 mei 2011, ECLI:NL:CRVB:2011:BQ3997, r.o. 2.2.

41 Volgens D.J. Veegens past het 'beginsel' (zelfs) 'in iedere rechtsbeschouwing' (D.J. Veegens, *Het gezag van gewijsde*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1972, p. 18).

42 Vertaald: Aan een procedure dient eens een einde te komen. Een adagium dat weliswaar oude papieren heeft, maar niet letterlijk stamt uit Romeinsrechtelijke bronnen; zie J.J. Brinkhof, 'Lites finiri oportet', in: J.E. Spruit & M. van de Vrugt (red.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh*, Deventer: Kluwer 1987, p. 16. Ook de spelling van het beginsel is voor discussie vatbaar, aldus H.N. Brouwer in zijn – op 6 oktober 2008 – uitgesproken bijdrage aan de Jaarvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, te raadplegen op de website van de vereniging.

43 Aldus hoogleraar en voormalig raadsheer in de Hoge Raad der Nederlanden H. Drion, *Het conservatieve hart en andere essays*, Amsterdam: G.A. van Oorschot 1966, p. 167. Vgl. ook H.T.M. Kloosterhuis & C.E. Smith, 'Final but not infallible', *AA* 2020/9.

44 *Kamerstukken II* 1996/97, 25 175, nr. 4, p. 25.

45 Wet van 29 oktober 1998 tot herziening van het fiscale procesrecht, *Stb.* 1998, 621.

46 HR 28 april 2006, *BNB* 2006/214.

47 In vergelijkbare zin ook: A.O. Lubbers in zijn noot onder HR 28 april 2006, *BNB* 2006/214.

keren aan de orde is gekomen. Herziening is slechts mogelijk van onherroepelijk geworden uitspraken (par. 1.5.1). Dit betekent dat herziening niet mogelijk is zolang nog een gewoon rechtsmiddel – hoger beroep of beroep in cassatie – kan worden aangewend. Dit betrekkelijk eenvoudige uitgangspunt brengt overigens niet met zich dat een verzoek tot herziening dat is ingediend op een moment waarop het instellen van beroep nog mogelijk was, niet in behandeling wordt genomen. Een verzoek dat weliswaar 'voortijdig' is aangebracht bij de rechter, maar er onmiskenbaar op is gericht om herziening te vragen, kan wel degelijk ontvankelijk zijn (zie daarover nader par. 3.3, waarin de meer formele aspecten van het verzoek tot herziening worden besproken).

Het kan zich evenwel ook voordoen dat een partij een verzoek tot herziening doet, maar het de rechter aanstonds duidelijk is dat het verzoek buiten de kaders van herziening valt. Zo'n verzoek kan dan wel in behandeling worden genomen, bijvoorbeeld als verzoek tot rectificatie, als blijkt dat de onherroepelijke rechterlijke uitspraak een (ernstige) fout bevat, die de rechter noopt zijn uitspraak te rectificeren (par. 5.3) of zelfs vervallen te verklaren (par. 5.2). In deze bijzondere gevallen mag worden aangenomen dat het herzieningsverzoek wordt geconverteerd in een verzoek om rectificatie of vervallenverklaring. Het omgekeerde kan zich uiteraard ook voordoen: als hoger beroep, verzet of herziening mogelijk is, dient een klacht die een verzoek tot rectificatie of een andere alternatieve vorm van herziening (zie par. 5.3) inhoudt, te worden aangemerkt als de aanwending van een gewoon rechtsmiddel en zo nodig worden doorgezonden naar de bevoegde instantie (art. 6:15 Awb), tenzij uit de bewoordingen daarvan volgt dat belanghebbende welbewust beoogde die route uit te sluiten.⁴⁸

Rectificatie en vervallenverklaring

Een verzoek dat na afloop van de beroepstermijn is ingediend en in wezen een rechtsklacht behelst, en daarom eigenlijk niet onder een van de hiervoor besproken categorieën kan worden geschaard, kan ook worden opgevat als een verzoek tot cassatie in het belang der wet. De rechter kan de indiener ervan op deze mogelijkheid wijzen, maar een plicht om zo'n verzoek door te zenden aan de P-G bij de Hoge Raad, die bevoegd is om deze vorm van beroep in cassatie in te stellen, bestaat naar geldend recht niet. De vraag is of de verzoekende partij iets opschiet met de (eventuele) beslissing van de P-G om cassatie te vorderen. De toewijzing van de vordering heeft immers geen invloed op de uitkomst van de procedure, omdat cassatie in het belang der wet geen nadeel toebrengt aan de rechten door partijen verkregen (art. 78 lid 6 RO).

Cassatie in het belang der wet

Een andere grenskwestie is of een novum de rechter aanleiding zou kunnen geven een overschrijding van een termijn die geldt voor het instellen van een rechtsmiddel, verschoonbaar te achten. In de literatuur is dat met een beroep op het toenmalige

Verschoonbaarheid termijnoverschrijding

⁴⁸ Vgl. HR 7 mei 2010, *BNB* 2010/247, r.o. 4.1.2.

art. 60 AWR⁴⁹ verdedigbaar genoemd, als het besluit tenminste niet al op andere gronden is aangevochten in een bezwaar- of beroepsprocedure.⁵⁰ De Hoge Raad heeft die mogelijkheid onder het regime van art. 6:11 Awb evenwel niet begaanbaar geoordeeld. Het in dat artikel bepaalde ziet op gevallen waarin een belanghebbende redelijkerwijs niet in staat is geweest tegen een besluit tijdig een rechtsmiddel aan te wenden. Een na afloop van de wettelijke termijn opgekomen reden kan, aldus de Hoge Raad, “niet bewerkstelligen dat een inmiddels plaatsgehad hebbende niet-verschoonbare termijnoverschrijding alsnog verschoonbaar wordt”.⁵¹ In een zodanig geval is een belastingplichtige (dus) aangewezen op het bijzondere rechtsmiddel herziening.

1.7 Herziening in andere rechtsgebieden

In civiele zaken en strafzaken bestaat ook de mogelijkheid om een (eind) uitspraak te herzien. Van oudsher bestond in het civiele recht een bijzonder rechtsmiddel dat onder de naam ‘rekest civiel’ door het leven ging. Met ingang van 1 januari 2002 is dit rechtsmiddel vervangen door een eveneens bijzonder rechtsmiddel, dat ‘herroeping’ is gedoopt. Ook in strafzaken is het mogelijk dat onherroepelijk geworden vonnissen en arresten worden herzien. Deze mogelijkheid wordt ook wel ‘revisie’ genoemd. In paragraaf 1.7.1 en 1.7.2 komen deze rechtsmiddelen achtereenvolgens op hoofdlijnen aan de orde.

1.7.1 Herziening in civiele zaken

Rekest civiel In de inleiding van zijn proefschrift wordt door Ten Kate⁵² uiteengezet dat het (vroegere) rechtsmiddel rekest civiel afkomstig is uit Frankrijk waar het bedoeld was als een ‘beleefd verzoek’ aan de rechter om een nieuw vonnis te wijzen, zonder hem het verwijt te maken dat hij een fout of vergissing had begaan. De mogelijkheden die het uit 1667 stammende⁵³ en via de Franse Code de Procédure Civile ten slotte in het (oude) Nederlands procesrecht opgenomen rechtsmiddel rekest civiel bood, waren evenwel beperkt. Toch heeft het Huls⁵⁴ altijd verbaasd dat er na

49 Op grond van art. 60 AWR kon de voorzitter van de belastingkamer van een gerechtshof een belanghebbende een nieuwe termijn geven voor het indienen van onder meer een beroepschrift als zo’n geschrift “ten gevolge van een bijzondere omstandigheid (...) niet binnen de daartoe gestelde termijn is ontvangen”.

50 J. van Soest in zijn noot in *BNB* 1973/30 onder verwijzing naar twee beslissingen van twee gerechtshoven.

51 HR 11 juni 2004, *BNB* 2004/293, in welke zaak, na het verstrijken van de bezwaartermijn, was gebleken dat vloerelementen op de begane grond van belanghebbendes woning waren aangetast door betonrot.

52 Th.B. ten Kate, *Het request-civiel* (diss. Leiden), Groningen: Wolters 1962, p. VIII.

53 Th.B. ten Kate & E.M. Wesseling-van Gent, *Herroeping, verbetering en aanvulling van burgerrechtelijke uitspraken* (art. 382-393, 31 en 32 Rv), Deventer: Kluwer 2013, p. 20. Ook vóór 1667 kon men in Frankrijk klagen over dwalingen in rechterlijke uitspraken voor wat betreft de feiten (zie eveneens p. 20).

54 N. Huls, ‘De Hoge Raad van boven’, in: Nienke Doornbos, Nick Huls en Wibo van Rossum (red.), *Rechtspraak van buiten. Negendertig door de rechtssociologie geïnspireerde annotaties*. (Liber amicorum prof. dr. J.F. Bruinsma), Deventer: Kluwer 2010, p. 84-85.